

В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький.
СТАЛІНІЗМ НА УКРАЇНІ: 20—30-ті роки.
К. : Либідь, 1991.— 343 с.

Кожна історична епоха, держава, релігія лишають по собі пам'ять значними архітектурними спорудами, палацами, книгами. Сталінізм також полишив по собі пам'ять. Недобру пам'ять ГУЛАГів, зламаного життя не лише окремих людей, а й цілих народів, пам'ять страху і тоталітаризму. Все це повною мірою відчула на собі й Україна, про що переконливо свідчить книга українських істориків В. М. Даниленка, Г. В. Касьянова та С. В. Кульчицького, яка нещодавно вийшла в світ. Коли я розділ за розділом читав цю колективну працю, в мене все більше й більше утверджувалося переконання у специфічності її місця в нашій оновленій історіографії. І не лише тому, що її автори одними з перших розкривають зміст сталінізму, його згубне втручання у такі сфери суспільного життя України, як економіка, ідеологія та культура, а й тому, що завдяки наведеним фактам книга беззаперечно свідчить, з якими жорстокостями, порушеннями найелементарніших понять про справедливість відбувалися на Україні становлення, розвиток і зміцнення бюрократичної партійної диктатури, тимчасом як участь народу в державному житті зводилася до пустої формальності. Це — історія тотального насильства над народом, здійснюваного в ім'я найгуманніших цілей.

Роблячи цей висновок на самому початку аналізу рецензованої праці, хочеться, однак, зауважити, що з усього змісту книги відчувається — розгляд поставлених у ній питань був для авторів не з легких. Адже з погляду нинішніх відкритості та різноманітності суджень про ті чи інші факти й події багато раніше усталених понять, зокрема й тих, які формувалися і утверджувалися не так давно, потребували нових пояснень чи уточнень. І одне з них — «сталінізм». Автори пишуть: «Сталінізм не є специфічною ознакою нашої країни або соціалізму. Це один з варіантів тоталітаризму, в різні часи тією чи іншою мірою притаманного будь-якій суспільній формації. Але у нас в силу багатьох конкретно-історичних обставин він виявився в надзвичайно гіпертрофованій формі, продемонстрував дивовижну живучість, і його наслідки не зжиті ще й до сьогодні» (с. 3).

Думаю, що не в усьому з цим визначенням сталінізму та його генези можна погодитися, і насамперед тому, що за останні роки в радянській публіцистиці й суспільствознавстві правомірно утвердилися два поняття — «сталінізм» і «сталінщина» з різними відтінками значень. Розгляд і оцінка скоеного на Україні в 20—30-ті роки базуються в книзі на суворо документальній основі. Будь-який наведений у ній факт — достовірний і підтверджений не одним джерелом. Мабуть, саме тому викладений і проаналізований дослідниками матеріал справляє такий сильний емоційний вплив, що їхні думки й висновки органічно впливають з цих неспростовних документів і фактів.

Розглядаючи економічні підвалини сталінізму, автори, зокрема, правомірно вважають, що визначити, наприклад, глибинну суть та міру соціалістичності воєнного комунізму і непу неможливо, ґрунтуючись лише на ленінських оцінках. Сьогодні особливо видно їх суперечливість і мінливість. Важливим у цьому плані є розгляд у книзі наслідків

втручання Леніна в хід тогочасного історичного процесу в країні, його позицій щодо запровадження в ній соціалізму, конкретної програми побудови якого він не мав. За цих умов перетворення Сталіним у своїх корисливих цілях ленінської спадщини на абсолютний еталон істини й досконалості, а себе — на єдиного монопольного інтерпретатора цієї спадщини відкрило шлях до насаджування в суспільстві культу його особи. Про це свідчать і політика Сталіна в період воєнного комунізму, і сталінська «автономізація» країни, і, як пишуть автори, «підхльостування» індустріалізації та «всеосяжна колективізація», які зумовили утвердження командної економіки з усіма її наслідками. Одним з них став голодомор 1933 р.

Реконструюючи цю жахливу трагедію нашого народу, автори показують її причини, організаторів і винуватців: Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева та інших діячів партії і держави. Це на їх совісті лежить доведення українського народу до небаченого голоду, людодіства і труподіства, до страху перед постійними чистками й репресіями.

За словами авторів, своєю книгою вони аж ніяк не мали на меті довести, ніби в нашій республіці сталінізм та вчинені ним злочини мали якісь особливості, притаманні лише даному регіонові якості. Може, це й так. Однак те, що Сталін та його поплічники мали щодо України свою особливу позицію, — також незаперечний факт. І не лише тому, що республіці належало важливе місце в економіці країни, а й тому, що народ України, її інтелігенція несли в собі такі демократичні й волелюбні традиції, які становили неабияку загрозу всій системі сталінізму з її авторитарністю, тоталітарністю, гіпертрофованим класовим підходом до життя суспільства, цілковитою зневагою до людської особистості та ін. Може, саме тому на Україні раніше, ніж в інших регіонах Радянського Союзу, розпочалися насаджування командно-адміністративної системи, декласування селянства, зведення робітничого класу (під гаслом перетворення його в авангард суспільства) до рівня «державних трудових ресурсів» з фактичним позбавленням прав на управління країною й виробництвом, хрестовий похід на українську інтелігенцію. Все це відбувалося, як зазначають автори, в «національному розрізі»: насильства й репресії, розпалювання на Україні атмосфери ненависті та доносительства чинилися під приводом боротьби проти «українського буржуазного націоналізму». Важливим у цьому плані є розгляд у книзі ідеологічних проявів сталінізму, висвітлення механіки його впливу на формування суспільної свідомості. Тут автори зосередили свою увагу на таких проблемах, як необхідність насильства у здійсненні Жовтневої революції та в подальшому втіленні в життя її ідей; насаджування Сталіним суцільної одноманітності в галузі ідеології, зведення її до єдиної — марксистської, яка стала офіційною для тоталітарного режиму, охопивши всі сфери суспільної свідомості; створення у зв'язку з цим ідеологічних жупелів, кожен з яких виконував певні політико-ідеологічні функції (зокрема, «націоналізм» та «націонал-ухильництво» на Україні); аналіз культу особи як складової частини ідеології й практики сталінізму, та ін.

Будь-яка з названих тут проблем, будучи складовою частиною міфології сталінізму, заслуговує на предметний аналіз. Згрупувавши їх в одному розділі, автори, однак, зуміли на конкретних фактах розкрити генезу кожної з них. Причому магістральною лінією їх теоретичного аналізу став чисто фактологічний підхід, який дав можливість наочно показати злочинність перед суспільством як винайдення, так і практичного застосування цих жупелів. Для їх реалізації потрібен був особливий тип людини, не обтяженої ніякими нормами моралі, совісті і честі, здатної будь-якої миті, коли це було потрібно керівництву, вдатися до насильства, терору, примусу. Авторі слушно наводять щодо цього думку М. О. Бердяєва: «Виник новий тип мілітаризованої людини. На відміну від старого типу інтелігента він гладенько поголений, підтягнений,

з твердою і стрімкою ходою, він має вигляд завойовника, він не перебирає засобів і завжди готовий до насильства, він захоплений волею до влади і могутності, він пробивається у перші ряди, він бажає бути не тільки руйнівником, але й будівником і організатором».

Саме такі люди й були потрібні Сталіну для здійснення своєї політики, утвердження свого єдиновладдя та знищення неугодних. Це вони, за його вказівкою, здійснили насильницьку колективізацію селянства, викривали «шкідництво» старої інтелігенції, громили так званий «правий ухил» в партії та профспілках, боролися проти «націоналізму» й «націонал-ухильництва» на Україні... І все це вершилося іменем Леніна, єдиним наступником якого вважав себе Сталін.

Автори вбачають у цьому, і з ними слід погодитися, велику трагедію В. І. Леніна, який сам закликав до тотального насильства щодо всіх, хто, на його погляд, заважав будівництву «нового життя», ставлячи в один ряд «багатіїв», «шахраїв» та «буржуазні елементи». «Ніякої пощади цим ворогам народу, — закликав В. І. Ленін у статті «Як організувати змагання?» (Повне збір. творів. — Т. 35. — С. 194), — ворогам соціалізму, ворогам трудящих. Війна не на життя, а на смерть багатим і їх блюдолизам, буржуазним інтелігентам, війна шахраям, дармоїдам і хуліганам».

Що тут можна сказати? Цей ленінський заклик не виявляти ніякої пощади інтелігентам коштував нашій країні життя сотень тисяч передових людей, які мислили і вже тому були для Сталіна ворогами. Він розв'язав диктаторові руки для здійснення цього злочину як на Україні, так і по всій країні.

Сталінська практика, за ленінським висловом, «очищення землі російської від усяких шкідливих комах» була зведена на рівень повсякденного буття. Вона давала можливість Сталіну розправитися не лише зі своїми особистими супротивниками та опонентами, а й з усіма, хто так чи інакше не вкладався в прокрустове ложе тоталітарної системи.

Критичний аналіз сталінщини привів авторів до висновку, що «унаслідок діяння ідеології та практики сталінізму в радянському суспільстві швидко танули ряди інтелігенції, здатної до незалежності в поглядах, критичного мислення» (с. 231). Їх місце займали пристосованці і кар'єристи, які сприяли становленню та зміцненню ідеології сталінізму, адміністративно-командної системи.

Цей висновок повною мірою стосується й проблеми «Сталінізм і культура». Розглядаючи її, автори показали, що система адміністрування у культурі та колективізація творчої праці призвели до втрати найголовнішого — життєдіяльності культури та її носія — митця. Тема загибелі духовного світу людини в умовах сталінізму, його моральних цінностей проходить через усі частини книги, хоча й неоднаковою мірою, як й інші сторони та аспекти цього явища. І цілком зрозуміло, що не може не виникнути думки й про такий гострий сюжет, як різні форми опору сталінізмові, який лише побіжно згадано в рецензованому дослідженні.

Зрозуміло, що не всі проблеми, заявлені в книзі, авторам вдалося розкрити з достатньою повнотою. Якщо говорити про причини цього, то першою з них є, очевидно, складність з джерелами. Зміст книги більше відповідає темі «Сталінщина на Україні», бо сталінізм — то лише її теоретичний аспект. Думаю, розгляд цього положення сприяв би чіткішим висновкам як по всій книзі, так і по окремих її розділах. Особливо це стосується оцінки об'єктивних і суб'єктивних причин виникнення й розвитку сталінської моделі соціалізму, її трагічних наслідків. У цілому вони зумовили парадоксальну ситуацію, при якій сталінська концепція всебічного зміцнення державної влади трудящих на практиці вилилася в монопольну диктатуру партійних функціонерів і практично призвела до знищення демократичних засад держави.

Однак усе це можна розглядати як побажання на майбутнє. Що ж до вже зробленого авторами, то, безумовно, вони, а в їх особі і всі історики, зрушили важливу проблему, яка вимагала не лише глибокого аналізу причин явищ і подій цього складного періоду, а й сміливого, всебічного їх осмислення.

В цілому зміст книги змушує читача іншими очима подивитися на нашу радянську історію, на «здобутки соціалізму», ідеологію марксизму-ленінізму. Практика радянського життя, зумовлена цією ідеологією і проаналізована в книзі, змістила наголоси над основними поняттями революції, нової, соціалістичної дійсності, нашого героїчного й славно-го минулого, яке постає в жахливій, болючій, нестерпній реальності.

В. О. ЗАМЛИНСЬКИЙ (Київ)

Одержано 09.09.91

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).